Il-Malti
Rivista tal-Akkademja tal-Malti

ĦARĠA AKKADEMIKA
LXXXII
2011

Pubblikazzjoni
L-Akkademja tal-Malti
klabb kotba maltin

Il-Bord Editorjali

Editur: Carmel Azzopardi

Membri: David Agius Muscat

Joseph P. Borg

Dr George Farrugia

Inġ. Maurice Mifsud Bonnici

Olvin Vella

Pubblikazzjoni tal-Akkademja tal-Malti

© 2011 L-Akkademja tal-Malti

ISBN: 978-99932-7-350-9

Werrej

L-editorjal
Carmel Azzopardi 1

Tagħrif ieħor fuq il-kultura orali f'Malta qabel ma wasal l-Ordni
Godfrey Wettinger 7

Il-Malti fi żmien il-Kavallieri ta' San Ġwann
Carmel Cassar 12

L-għanjiet Maltin li ġabar Alberto Favara
Anna Borg Cardona 26

Il-*Kantilena* ta' Pietru Caxaru: bejn lingwa u storja
Stanley Fiorini 37

Pietru Caxaru, uliedu u omm uliedu
Godfrey Wettinger 45

Il-prietki bikrin: għajn ewlenija għall-istorja tal-Malti
Reno Fenech 52

Vassalli u l-ambjent Borgian
Olvin Vella 75

Franġisku Saverju Attard (1877-1937)
u l-festa ta' Marija Bambina 1918
Horatio Caesar Roger Vella..........82

Il-letteratura u l-politika –
il-pubblikazzjoni ta' *Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri*
Emanuel Psaila..........101

Il-poeżija ta' Maria Grech Ganado: diwi ta' leħen femminili
Olivia Borg..........119

Il-Malti fi żmien il-Kavallieri ta' San Ġwann

Taħdita moqrija fis-Sala Isouard tat-Teatru Manoel, 3 ta' Ġunju 2006

Carmel Cassar

Fi żmien l-Ordni ta' San Ġwann Malta żviluppat kuntatti qawwijin mal-Ewropa l-aktar għaliex l-Ordni kellu flotta navali u merkantili b'saħħitha u effiċjenti. Fl-istess waqt Malta kienet isservi ta' bażi għall-kursari Nsara kontra l-Misilmin tal-Afrika ta' fuq kif ukoll it-Torok fil-Lvant tal-Mediterran. F'dan iż-żmien partikulari l-Maltin tal-port kienu kontinwament jitħalltu mal-barranin li kienu jiġu Malta għax-xogħol u ħafna drabi kienu jispiċċaw biex jiżżewġu nisa Maltin u jibqgħu jgħixu Malta. Kienet għalhekk ħaġa naturali għal dawn in-nies li jitħaddtu b'lingwa franka, li tinftiehem minn kulħadd. Fil-Mediterran ta' dak iż-żmien jidher li din il-lingwa franka kienet tikkonsisti f'vokabolarju ġej mit-Taljan. Ma rridux ninsew li t-Taljan f'dak iż-żmien kien lingwa ta' komunikazzjoni u tan-negozju l-aktar imferrxa fil-Mediterran.[1] Kien jintuża Taljan kemxejn imfarrak, 'il bogħod mir-regoli grammatikali tan-nies letterati u edukati, madankollu n-nies tal-portijiet tal-Mediterran jidher li kienu jinqdew sew bih. Xi evidenza tal-użu ta' dan il-lingwaġġ toħroġ ferm ċara mill-arkivju kriminali tal-Inkwiżizzjoni fejn kemm l-inkwiżitur kif ukoll l-imħallfin tiegħu kienu jesiġu kemm jista' jkun informazzjoni preċiża mix-xhieda u l-akkużati li jidhru quddiemhom.

Għalhekk meta Margarita Bonnici, mill-Birgu, semmiet ħaxixa partikulari li hi kienet użat biex tagħmel pozzjoni maġika għall-imħabba ta' raġel, irreferiet għaliha kemm bil-Malti kif ukoll bil-*franco*, jiġifieri bil-lingwa franka, jew preċiżament bit-Taljan.[2] Fl-istess żmien Minichella de Patti, mill-Birgu wkoll,

u miżżewġa mal-Franċiż Antonio Gontier, tgħid li kienet tkellem lir-raġel tagħha bit-Taljan.[3] Grazzi għal dan kien possibbli nsiru nafu b'ħafna dettalji fuq il-mod ta' kif kienu jiġu użati l-Malti u t-Taljan fil-ħajja ta' kuljum fil-port ta' Malta fis-sekli sittax u sbatax meta għall-Kavallieri Malta kienet maqsuma fi tnejn: il-bliet ta' wara s-swar u l-kampanja. Dan it-taħlit ma kienx meqjus dejjem pjaċevoli. Joanne Gallo, pittur Fjamming minn Antwerp, għarus ma' Dorothea, mara mill-Belt, stqarr li f'Malta min jiżżewweġ jidħol fl-inkwiet u dan għaliex hu ma jħallix lil għarustu u l-kunjata jagħmlu li jridu bih:

In Malta chi piglia moglie piglia guai perche Io non li lascio fare quelche vogliono mi fanno questo.[4]

Dan il-każ, li oriġinarjament kien ġie ppubblikat fl-2002 fil-ktieb tiegħi *Daughters of Eve*, mhux uniku imma huwa każ wieħed minn massa ta' evidenza eżistenti speċjalment fl-arkivju tal-Inkwiżizzjoni. Irriproduċejtu għax naħseb juri biċ-ċar illi n-nisa Maltin tal-port kellhom ċertu ardir u sens ta' indipendenza li mhux dejjem kien jinżel tajjeb mal-irġiel kemm jekk barranin kif ukoll jekk Maltin. Jidher li xi kultant it-tensjoni u l-mibegħda bejn xi rġiel u nisa Maltin kienet tkun qawwija ħafna. Hekk, pereżempju, meta fil-lejl tal-15 t'April 1582 mara, Ginaina, sfat feruta minn daqqiet ta' sikkina f'riġlejha. L-għada filgħodu Francesco di Laude stqarr ma' binha li kien ikun aħjar li kieku ferewha f'wiċċha:

Chen taib min Jacta ueci ommoc.[5]

F'dan iż-żmien il-Malti kellu status ta' djalett lokali u fil-port kienu jitkellmuh il-Maltin biss meta jkunu bejniethom mingħajr preżenza ta' barranin. Min-naħa l-oħra n-nies tal-kampanja kienu jitkellmu bil-Malti l-ħin kollu għax ma kinux jafu jitkellmu bi lsien ieħor.[6] Madankollu ma rridux ninsew li l-Maltin kollha, kemm dawk ta' klassi baxxa kif ukoll il-klassijiet aktar għoljin, kienu jitkellmu l-Malti bejniethom fil-Belt u dan baqa' xi ftit jew wisq validu matul is-sekli sittax u sbatax.[7] It-tibdil soċjokulturali ta' wara l-pesta tal-1676 jidher li kompla saħħaħ l-irwol tal-lingwa Taljana matul il-kumplament tal-ħakma tal-Ordni u l-affarijiet mid-dehra ma tantx inbidlu wisq fis-seklu dsatax anke jekk f'dak iż-żmien Malta kienet taħt il-ħakma imperjali Ingliża.

Illum il-Malti u r-reliġjon Nisranija huma meqjusa bħala l-qafas li fuqu trawmet l-identità kulturali Maltija. Mingħajr dubju huwa ħaġa naturali illi lingwa distinta bħall-Malti tiġi meqjusa bħala parti essenzjali mill-pedament li fforma l-idea ta' komunità Maltija kulturalment awtonoma minn kulturi oħrajn. B'danakollu sal-aħħar tas-seklu dsatax, peress li l-Malti hu lingwa

Semitika, u allura assoċjat mal-Għarbi, kien jintuża biss bħala djalett lokali. Fir-realtà l-Malti ma kienx wisq differenti mid-djaletti l-oħra li wieħed kien isib imxerrda mal-Italja kollha, u forsi wkoll mal-kumplament tal-Mediterran. Wara kollox dawn ma kinux biss mitkellma imma anke miktuba u xi wħud minnhom għandhom letteratura tagħhom li tmur lura mal-elf sena. Kien biss meta Malta bdiet tinqata' mill-Italja kulturalment, bl-insistenza tal-Ingliżi l-aktar xi għaxar snin wara l-unifikazzjoni tal-Italja (1870), illi l-Malti beda bil-mod jieħu status ta' lingwa nazzjonali f'Malta. Dan kien il-perjodu meta bdew jinkitbu ħafna rumanzi, stejjer, poeżiji, drammi, u forom oħra ta' letteratura, li kienu ftit jew wisq influwenzati minn dak li kien qed jiġri fl-Ewropa imma speċjalment fl-Italja.

B'danakollu tajjeb li niftakru li l-Malti kien ilu jinkiteb ferm aktar qabel dan iż-żmien. Nafu pereżempju bil-*Kantilena* ta' Pietru Caxaro li nkitbet lejn l-aħħar tas-seklu ħmistax. Nafu fost l-oħrajn li Caxaro kien kunsillier tal-Ġemgħa jew il-Kunsill lokali ta' Malta. Nafu wkoll li wieħed mid-dixxendenti tiegħu, in-nutar u qassis, Don Brandano Caxaro, iddeskrivieh bħala 'oratur, poeta, u filosfu'.[8] Bla dubju ta' xejn Pietru Caxaro kien wieħed mill-ftit nies distinti li kien hawn Malta fi żmienu li minflok kiteb bit-Taljan, Sqalli, jew Latin iddeċieda li jikteb bil-Malti. Fil-fatt il-*Kantilena* tesprimi d-dwejjaq li ħass il-poeta għax waqgħatlu dar li kien ilu żmien jibni u ried jesprimi ruħu bl-aħjar mod possibbli u għalhekk uża l-Malti. B'hekk joħroġ ċar illi l-*Kantilena* ma tagħmilx distinzjoni bejn il-lingwa miktuba u dik mitkellma u jagħmel sens jekk ngħidu illi l-għanja tinkludi influwenzi minn forom ta' lingwa mitkellma.

Caxaro jibda l-*Kantilena* b'espressjoni ta' dispjaċir:
Xidew il-qada, ja ġirieni, tale niħadditikom,
Ma nsab fil-weri u la nsab f'għomorkom.[9]

Caxaro jidher li adotta l-metodu ta' kitba li kien komuni fi żmienu f'partijiet oħra tal-Ewropa fejn il-letteratura kienet tiġi rreċtata għal udjenza li ma tafx taqra. F'każi simili l-poeżija kienet tkun miktuba biex imbagħad titkanta bil-fomm.[10]

B'danakollu jidher li Caxaro ma kienx l-uniku Malti li qatt kiteb bil-Malti f'dawn iż-żminijiet bikrin. Jidher li b'xi mod in-nutara kienu jniżżlu xi kliem bil-Malti fil-kuntratti tagħhom l-aktar fejn jissemmew ismijiet ta' postijiet. Wettinger u Fsadni stess isemmu l-għanjiet li kienu jkantaw iż-żgħażagħ f'Għawdex tas-seklu ħmistax. Jidher li dan kien isir anke f'Malta tant li l-għalliem Thomasio de Abrami, li ma kienx Malti, kien kiteb xi żewġ poeżiji li s-subien kienu jirreċtaw fit-toroq tal-Imdina.[11]

U dan ma kienx isir f'Malta biss imma kien komuni f'postijiet oħrajn bħal Sqallija. Helmut G. Koenigsberger ippubblika kanzunetta li fi żmien il-ġuħ il-kbir tal-1591 kienet titkanta fit-toroq ta' Palermo flimkien ma' xi kanzunetti oħra. Milli jidher il-kant fit-toroq kien xi ħaġa ta' kuljum fir-Renju ta' Sqallija li minnu Malta kienet tagħmel parti.[12] U tajjeb wieħed jgħid illi dan ma kienx ristrett għal Sqallija. Qabel ma r-riforma Protestanta u l-kontroriforma Kattolika biddlu drastikament il-valuri popolari fl-Ewropa, il-ġuvintur kienu meqjusa bħala kustodji tal-kultura popolari tal-irħula li kienu jgħixu fihom u b'hekk il-modi kollha ta' divertiment u tbaħrid kienu jorganizzawhom huma. Dan kien jinkludi ċ-ċelebrazzjoni tal-karnival kif ukoll meta kienu jridu jgħaddu lil xi ħadd biż-żmien bħal meta xi raġel xiħ jiżżewweġ mara ferm iżgħar minnu.[13] F'każi bħal dawn il-kant u r-reċtar kienu popolari ferm. Il-medjevalista Russu Aaron Guerevich iżid illi kienet karatteristika komuni ħafna fil-Medju Evu li l-letteratura tiġi trażmessa b'mod orali. Dan ifisser li kienet tiġi jew irreċtata, jew kantata, jew inkella moqrija fil-pubbliku.[14] Studji antropoloġiċi juru biċ-ċar li dan għadu jsir anke llum fost soċjetajiet tribali f'kull parti tad-dinja fejn klassi żgħira ta' nies għadha tikkomunika mal-kumplament tal-popolazzjoni bl-istess metodi.[15]

Jidher illi l-kontroriforma Kattolika – li f'Malta kienet inħasset l-aktar wara l-wasla tad-delegat appostoliku, Monsinjur Pietro Dusina, u t-twaqqif tat-Tribunal tal-Inkwiżizzjoni bħala tribunal distint minn dak tal-Isqof fl-1574 – tista' tiġi meqjusa bħala attakk dirett u massiv fuq il-kultura popolari.[16] Kant jew *canczuni*, li kienu popolari ferm fost kulħadd, inklużi membri tal-kleru, kienu fost l-attivitajiet li spiċċaw fil-mira tal-Inkwiżizzjoni. Fost l-oħrajn id-Dumnikan Malti patri Pasquale Vassallo kien wieħed minn dawn il-vittmi. Vassallo kiteb diversi poeżiji, jew *canczuni*, iddedikati lil xi tfal f'żewġ libretti, wieħed kien miktub bit-Taljan u l-ieħor bit-Taljan u bil-Malti. Dan il-kant bil-Malti kien meqjus bħala *canzoni moresche*. L-ewwel librett jidher li ntilef filwaqt li t-tieni wieħed waqa' f'idejn xi patrijiet Dumnikani sħabu u minnufih akkużawh lill-Inkwiżitur li kiteb kliem mhux xieraq.[17] L-infurzar tar-regoli tal-Konċilju ta' Trento wassal għal tibdil kbir fuq kif l-awtoritajiet tal-Knisja bdew iħarsu lejn il-letteratura u l-mod tal-espressjoni individwali ġie kkontrollat bil-wisq aktar.[18]

Huwa importanti li nenfasizzaw dan il-punt għax it-testi miktuba huma l-aħjar sors ta' informazzjoni li għandna tal-passat u b'hekk ħafna drabi jkollna t-tentazzjoni li nesaġeraw l-importanza tagħhom bħala mezz ta' komunikazzjoni fil-passat. B'danakollu ma rridux ninsew illi s-soċjetajiet tal-qedem, tista' tgħid sa nofs is-seklu dsatax, kienu jiddependu ħafna mir-retorika u diskorsi

li jsiru bil-fomm. F'dan is-sens l-istoriku kulturali Peter Burke jgħid illi fil-passat ħafna mill-kultura popolari kienet tintilef mhux biss għax ma kinetx tinkiteb minn ulied il-poplu li kienu illitterati, imma l-aktar għax in-nies ta' ċerta edukazzjoni ma kinux interessati fiha. Jista' jkun li dawn tal-aħħar kienu jisthu juru interess fiha, jew forsi kienu jsibuha diffiċli jittraskrivu l-kultura orali espressa bid-djalett b'mod li tista' tinftiehem b'lingwa uffiċjali.[19]

Dan it-tip ta' raġunar jista' b'xi mod jgħin biex nifhmu aħjar il-kuntest li fih inkitbet il-*Kantilena* ta' Pietru Caxaro. Meta tmenin sena wara Luca D'Armenia (li miet fl-1579) – kunsillier ieħor tal-Università tal-Imdina – ħass il-bżonn li jesprimi ruħu għad-dwejjaq li kien qed iħoss lejlet il-miġja tal-flotta Ottomana fl-Assedju tal-1565, dan esprima ruħu bil-Latin, il-lingwa standard tal-klassi l-għolja fl-Ewropa ta' żmienu.[20] Sa dak iż-żmien Malta kienet saret integrata fil-kultura Ewropea, l-aktar bis-saħħa tal-miġja tal-Kavallieri ta' San Ġwann fl-1530. Il-Latin kien il-mod ta' espressjoni l-aktar għoli filwaqt li t-Taljan, kif diġà għedna, kien iservi bħala l-mezz ewlieni tal-komunikazzjoni, tal-politika u tal-kummerċ. Min-naħa l-oħra, il-Malti beda jiġi meqjus sempliċiment bħala djalett mitkellem fost il-Maltin meta dawn ikunu jitħaddtu bejniethom u xejn aktar. Għalhekk meta Francisco Nuñez Muley – il-kap tal-Mori fi Spanja tas-seklu sittax li kienu kkonvertew għall-Kristjaneżmu – ipprotesta f'isem il-konvertiti li baqgħu jitkellmu bl-Għarbi stqarr:

> *...l-Eġizzjani, is-Sirjani, il-Maltin u Nsara oħrajn, jaqraw u jiktbu bl-Għarbi u xorta baqgħu Nsara daqsna.*[21]

Fil-każ ta' Malta d-dikjarazzjoni ta' Muley kienet tagħmel sens kieku ġiet applikata għas-seklu ħmistax, fi żmien Caxaro, imma mhux fis-seklu sittax meta Malta kienet immexxija minn Ordni militari reliġjuż li kien iddikjara gwerra qaddisa perpetwa kontra l-Mislem. Il-miġja tal-Ordni għenet biex tkabbar il-proċess li bih Malta qorbot, aktar minn qatt qabel, lejn l-Ewropa Nisranija. Iżda dan ma jfissirx illi dan il-proċess bdietu l-Ordni. Fil-fatt jidher li kien ilu jiżviluppa u jissaħħaħ bil-mod. L-Ordni jidher li għen il-proċess jitħaffef u jirnexxi fl-iqsar żmien.[22]

Joseph Brincat juri kif l-influwenza tal-lingwa Rumanza, l-aktar l-Isqalli, kienet b'saħħitha ħafna fl-aħħar tal-Medju Evu forsi bis-saħħa tal-kuntatti qawwija li kien hemm ma' Sqallija.[23] Huwa juri kif fl-Italja t-Toskan letterarju beda jinkiteb minn dawk li mhumiex Toskani fit-tieni nofs tas-seklu sittax li kkoinċida mal-miġja tal-Ordni f'Malta. Hawn Malta qabel it-tixrid tat-Toskan kien jippredomina l-Isqalli u dan kien ilu użat almenu minn mitejn sena qabel.[24]

Forsi l-aħjar eżempju ta' kemm it-Taljan kien mexa 'l quddiem fl-ewwel snin tal-Ordni f'Malta huwa r-referenza għall-kliem li kien jintuża biex jinħeles xi skjav. Din l-evidenza msemmija minn Godfrey Wettinger kienet tintuża fil-Birgu fl-1557 meta din il-belt kienet isservi ta' ċentru tal-amministrazzjoni tal-Ordni f'Malta. Huwa ferm indikattiv il-fatt illi n-nies tal-Birgu kienu diġà bdew iħalltu t-Taljan *(lo vulgare italico)* mal-Malti u dan għaliex il-popolazzjoni ta' hemm, f'inqas minn tletin sena, kienet tħalltet sew.[25] Iżda kif diġà għedna l-Malti baqa' l-lingwa esklużiva ta' komunikazzjoni orali fost il-Maltin mhux biss fiż-żoni rurali imma anke fil-bliet tal-port fejn ulied il-poplu u l-klassijiet l-għoljin baqgħu jitkellmuh bejniethom.[26]

Każ ferm interessanti li kont ippubblikajt fl-1988 huwa tal-imħallef tal-qrati tal-Gran Mastru (magħrufa bħala Magna Curia Castellania), Dr Melchior Cagliares (missier il-futur isqof ta' Malta, Baldassare Cagliares), li seħħ fl-1579. Il-Gran Mastru La Cassiere kellu xi jgħid mal-Isqof ta' Malta, Mons. Tomaso Gargallo, u dan tal-aħħar iddeċieda li jpoġġi taħt skomunika mhux biss lil kull min kien impjegat mal-Gran Mastru imma anke lil min b'xi mod ikellem lil dawn id-dipendenti tiegħu. B'hekk Cagliares spiċċa taħt skomunika u kull min ma xtaqx jiġi mċappas ma setax ikellmu. Fost il-ħbieb li bdew jevitawh kien hemm ir-rettur tal-parroċċa ta' San Pawl li ltaqa' miegħu fil-pjazza tal-Belt (Valletta) u lanqas biss ħares lejh. Hawnhekk Cagliares tant inkorla li qallu bil-Malti:

Le tibzax hecde kif fixkilt lohrayn infixkil lilik.[27]

Id-diskors ta' Cagliares huwa evidenza ċara ta' kemm il-klassijiet l-għoljin baqgħu jitħaddtu bil-Malti minkejja li dan ma kienx miktub, għalkemm nistgħu ngħidu li maż-żmien jidher li dawn biddlu xi ftit it-tendenzi tagħhom speċjalment lejn is-seklu tmintax. B'hekk Dr Francesco Saverio Farrugia, kunsillier tat-Tribunal Suprem tal-Ġustizzja, mhux biss kien jitkellem bit-Taljan imma jirreferi għat-Taljan bħala *lingua materna*.[28] Dikjarazzjoni ta' dan it-tip turi kemm l-affarijiet kienu bdew jinbidlu għall-klassijiet l-għoljin li sabu t-Taljan komdu għax it-Taljan kien jiffaċilita t-taħlit ma' nies tal-klassijiet l-għoljin barra minn Malta. Forsi dan jgħin biex nifhmu aħjar il-kumment tal-Kommendatur Gian Francesco Abela, l-awtur tal-ktieb *Della Descrittione di Malta* (stampat f'Malta fl-1647) li jgħid illi l-Maltin kienu qegħdin jitilfu l-Malti u li għad jasal żmien meta l-Malti għad jintesa tant li anki n-nies ta' bla skola għad jispiċċaw jitkellmu bit-Taljan.[29]

L-Użu tal-Malti fis-Sħarijiet

L-argumenti miġjuba minn studjużi kontemporanji bħal Abela jiġu mifhuma aħjar fil-kuntest ta' x'kien verament qed jiġri mill-bidu tas-seklu sbatax 'il quddiem. F'dan il-perjodu d-distakk bejn ir-raħal u l-belt mhux biss kien jeżisti imma kien ukoll beda jinħass sew. Filwaqt li n-nies edukati, li kienu ftit, jidher li kienu jixorbu mill-għejun tal-għerf 'il barra mix-xtut ta' Malta, il-poplu li ma kellux wisq mezzi kien baqa' marbut mal-ambjent lokali u medhi jikkonfronta d-diffikultajiet li kienu jinqalgħu fil-ħajja ta' kuljum. Dan kien jgħodd kemm għan-nies tal-kampanja kif ukoll għal dawk tal-belt esposti kif kienu għall-ideat ġejjin minn pajjiżi ġirien. U l-massa tal-poplu ħafna drabi kienet temmen illi interventi sopranaturali kienu setgħu jgħinuhom jgħixu aħjar. Min-naħa tagħha, il-Knisja dominanti u Kattolika kienet tħares 'l isfel lejn dan it-twemmin popolari u kienet laqqmitu 'superstizzjuż'.

Din ir-reżistenza għall-kultura u t-twemmin popolari kienet pjuttost laxka fil-Medju Evu u fir-Rinaxximent. Imma bil-Konċilju ta' Trento, li ġie konkluż fl-1564, saret enfasi partikulari biex jitrażżnu ideat bħal dawn. Is-sitwazzjoni bdiet tinbidel l-aktar wara t-twaqqif tat-Tribunal tal-Inkwiżizzjoni Rumana fl-1542. F'Malta t-tribunal beda jaħdem bħala tribunal separat mill-Kurja tal-Isqof fl-1562 imma ġie msaħħaħ fi żmien Mons. Dusina fl-1574 u sa tletin sena wara kien effiċjenti biżżejjed biex iżomm kontroll sħiħ fuq ħafna mill-attivitajiet li kienu jsiru fil-gżejjer Maltin. Dan kien jinkludi mhux biss l-ereżija, iżda anke d-dagħa; il-bigamija; il-kliem li b'xi mod imur kontra l-fidi Kattolika, jew il-mexxejja reliġjużi; l-apostasija; u nuqqasijiet oħrajn. Imma l-aktar li wieħed jiltaqa' magħhom fil-bidu tas-seklu sbatax huma każi ta' sħarijiet. Jidher li l-maġija kienet popolari ferm tant li għal ħafna żmien terz, jew aktar, tal-każi li dehru quddiem l-Inkwiżituri ta' Malta kienu b'xi mod jew ieħor jinkludu s-sħarijiet. Fl-ewwel żminijiet kont issib kull tip ta' nies akkużati bis-sħarijiet, anke nies edukati u kolti bħal ngħidu aħna l-inġinier membru tal-Ordni ta' San Ġwann, Fra Gio. Vittorio Cassar.[30] Peress li x-xjenza ma kinitx żviluppat wisq, xi membri tal-klassijiet l-għoljin u oħrajn li kellhom xi forma ta' edukazzjoni formali, fosthom anke qassisin, kienu jinteressaw ruħhom f'xi forom ta' sħarijiet l-aktar biex ifittxu t-teżori, jew affarijiet mitlufa, jew biex ifejqu mill-magħmul, jew biex jaqraw il-futur, jeżorċizzaw u jiskansaw ruħhom jew lil xi ħadd minn xi biċċa inkwiet.

Kien hemm imbagħad sħarijiet li kienu jiġu pprattikati mill-poplu. Dawn kienu ta' diversi tipi imma l-aktar li jispikkaw huma dawk li kienu jsiru biex

jew jagħmlu xi magħmul, jew biex ifejqu lil xi ħadd, jew ukoll biex jattiraw lil xi maħbub jew maħbuba. Din l-aħħar forma ta' sħarijiet kienet popolari ferm ma' kulħadd imma l-aktar fost in-nisa, kemm dawk miżżewġa li kellhom xi argument mar-raġel, kif ukoll mal-prostituti li kienu jippruvaw jattiraw xi raġel tat-tajjeb, l-aktar jekk kien xi kavallier sinjur. Jidher għalhekk illi ħafna kienu jipprattikaw is-sħarijiet. Dawn kienu jsiru b'xi forma ta' ritwal li kien jinkludi l-irreċtar ta' ħafna diskors, ħafna drabi, l-aktar fil-port, b'kull lingwa li kienet tiġi mitkellma. Dan kien isir waqt li titħallat xi mediċina għall-fejqan, jew għal xi magħmul, u kien jintqal skont kif ġie mitgħallem bl-amment. Kien jiddependi minn jekk ir-ritwal kienx isir minn Maltin jew oħrajn. Mhux l-ewwel darba li fil-bliet tal-port dawn is-sħaħar kienu jkunu ta' oriġini Griega jew Sqallija, Naplitana u oħrajn, u għalhekk l-irreċtar kien isir bit-Taljan, ġieli wkoll bl-Isqalli, jew Naplitan. Ġieli kien ikun hemm taħlit ta' kliem minn lingwi diversi u barra kliem Taljan, Sqalli, jew xi forma ta' Taljan ieħor, kien jintuża kliem Spanjol jew Latin. Dawn kollha jindikaw kemm l-influwenzi barranin kienet kotru f'Malta tal-Kavallieri ta' San Ġwann. Fost il-każi wieħed jiltaqa' ma' diskors traskritt mill-iskrivan waqt il-proċess bil-Malti li kien imbagħad jittraduċih bit-Taljan biex ikun jista' jifhmu l-Inkwiżitur. Hawnhekk mhux il-każ li wieħed jidħol fid-dettall ta' dawn id-diskorsi bil-Malti. Dawn jinsabu f'diversi kotba miktuba minni u kittieba oħrajn u li dan l-aħħar ġew miġbura u analizzati flimkien f'xogħol ferm validu miktub minn Mario Cassar li diġà saru referenzi għalih f'dan it-test.[31] B'danakollu tajjeb jissemmew xi wħud mill-aktar li laqtuni personalment waqt l-istudji tiegħi. Wieħed jinduna li ċertu kliem li jidher li kien parti integrali mill-Malti mitkellem m'għadux jintuża.

Fost il-kliem bil-Malti li ġie mniżżel fid-dokumenti wieħed isib diversi frażijiet u sentenzi li ntqalu minn Betta Caloiro bejn l-1599 u l-1608, is-sena li fiha mietet fil-ħabs tal-Inkwiżitur.

Fost id-diskors li qalet Betta li ġie reġistrat bil-Malti nsibu l-kliem li għamlet waqt ritwal biex jiġi mfejjaq iż-żagħżugħ Andrea Busuttil. F'dan il-każ Betta kienet ġiet fuqha oħt Busuttil, Ventura, terzjarja Karmelitana miż-Żejtun. Wara, Ventura rrappurtat fid-dettall dak li kienet għamlet Betta biex tfejjaq lil ħuha fejn fost l-oħrajn għamlet magħmul fuq il-melħ u qalet bil-Malti:

melch bumelich, Ilielachech ixemex, hu inexifech Irrich, tigi mihech Ixibeb, tihabigh idduep.[32]

Betta li kienet tgħid li minn żgħoritha kienet f'kuntatt kontinwu ma' xitan żgħir imqareb jismu *farfarello* stqarret li kienet tipprattika s-sħarijiet u b'hekk

spiċċat ġiet ikkundannata għal tmien snin ħabs u ngħatat xi penitenzi oħrajn. Biss, qabel intefgħet il-ħabs hi kienet ġiet umiljata billi libbsuha libsa penitenzjali u kellha toqgħod għarkupptejha bix-xemgħa mixgħula f'idha waqt quddiesa kantata penitenzjali fil-knisja tal-Lunzjata fil-Birgu. Għalkemm ġiet trattata b'mod aħrax xorta jidher li baqgħet tinvoka lix-xitan ħabib tagħha *farfarello* ġewwa ċ-ċella fil-ħabs tal-Inkwiżitur. Darba minnhom il-kalzrier Antonio Napolitano stqarr li semagħha tgħajjat lil *Farfarello* u tgħidlu:

Merchiba Merchiba bich harusi ma tigix tarani, ena haun carcerata haij chasara.[33]

Ma tantx għadda wisq żmien qabel l-istess kalzrier sab lil Betta mejta fiċ-ċella.

Każ ieħor kontemporanju huwa dak ta' Helena, magħrufa bħala Luna, il-mara ta' Pietro Periano minn Birkirkara li ġiet proċessata f'April 1602. Luna kellha ħabta tfejjaq mill-magħmul billi taħsel u tiffumiga l-pazjent b'taħlita ta' ħxejjex filwaqt li tirreċta l-Missierna, l-Ave Marija, u l-Kredu.

Xi kultant kienet tgħid xi ħaġa bil-Malti bħal:

Hain chachla hain xehla et hain collia ena nerchiha u nachta el heinn men fuchiha elli chenu mia.[34]

Kif ukoll:

Chamsa hu chimeisa fuhajjar u mimeisa, u duheiba mesruga, hu min hainu tichun hainu machirugia.[35]

Luna ddikjarat apertament quddiem l-Inkwiżitur li kienet fejqet ħafna nies f'medda ta' xi erbgħin sena u kienet fejqet waħda mill-ġirien jisimha Pawla xi snin qabel l-Assedju ta' Malta tal-1565. Il-formula li kienet użat f'din l-okkażjoni kienet tgħallmitha mingħand mara oħra minn Birkirkara mlaqqma 'Duca' li fi żmienha kienet baqgħet tissemma għall-kapaċitajiet li kellha bħala saħħara anke wara mewtha. L-orazzjoni li kienet għallmitha Duca kienet hekk:

Chamar hia chammara tetla men bein le gibel hue tigħib ben lachsara mur ù gibili el chadem bent hattara elli handiha zuemel mitein mur u gibili el Hazizi hu chen fein, mur gibihuli fi bebi bex bel chasap en cassibu.[36]

In-nisa ma kinux biss esperti tal-fejqan imma anke fi sħarijiet għall-imħabba. Fil-fatt is-sħarijiet jipprovdu għadd ta' tagħrif fuq attivitajiet illeċiti. It-tribunal tal-Inkwiżizzjoni kien ferm imħasseb b'dan. Dan wassal biex fost l-oħrajn għadd

ta' nisa Maltin kienu ġew akkużati u proċessati quddiem diversi inkwiżituri fl-ewwel parti tas-seklu sbatax. Fost l-aktar riti dettaljati jidhru dawk li kienet tagħmel il-kortiġġjana magħrufa Serafina Daniela mill-Belt. Il-qaddejja tagħha Lorenza Fatredina tat deskrizzjoni ddettaljata tar-riti maġiċi mwettqa minn sidtha biex tisseduċi l-maħbub tagħha. Fost l-oħrajn, Serafina jingħad li rreċtat bl-*arabico* (jew bil-Malti):

> *Jannar Jannar Jachnin Je hiabbar N. Chihed fuch siggiu mente en nar. Ihet zarbunu nar, calzettich nar calzitu nar chamistu nar, zachtu nar teuchu nar cappellu nar col me fuchu nar ihaiad Jannar Jannar Jachnin Je giabbar enfachhet tebhitu mezhutu mezhuttu ihaird Jannar Jannar Jachnin Je giabbar Je xibich Jebni fidi el hayta fidi el chrara, Jommi me hu quact el chin hu le huact essehen chihde N. F'escherni fuch faihme endiana, t'hahrachni t'hahrachni t'leblibni t'leblibni hu rmit tamelni, Jebni t'mur beslime darhe hu ahmel al chalhe.*[37]

Jidher illi, għalkemm il-Malti ma kienx meqjus bħala lingwa użata għal raġunijiet amministrattivi, kummerċjali, jew kulturali, b'danakollu xorta waħda baqa' jaqdi l-ħtiġijiet tan-nies li kienu jgħixu f'Malta. Dan kien jgħodd kemm għan-nies tal-irħula u anke għal dawk li kienu jgħixu fiż-żona tal-port ta' Malta, fejn it-taħlit tal-ilsna kien xi ħaġa ta' kuljum. Lejn nofs is-seklu tmintax il-kanonku Għawdxi Agius de Soldanis jikkonferma li l-abitanti tal-Belt u l-port ta' Malta għalkemm jitkellmu bejniethom bil-Malti, kienet ħaġa normali għalihom ikellmu l-barranin bit-Taljan. Għalhekk, Giacomo Capello, rappreżentant tas-Senat Venezjan li kien Malta fl-1716, jgħid illi n-nisa tal-port,

> *Quasi tutte parlano l'Italiano, con una cantilena genovese, ma con mischiarvi qualche parola barbara, [jiġifieri bil-Malti] e con una gorga fiera, che spiace.*[38]

Monsinjur Boccadifuoco, kontemporanju ta' Agius de Soldanis, fl-1730 jippreċiża li n-nisa tal-Belt kienu jħalltu l-Malti, l-Isqalli u t-Taljan.[39]

Filwaqt li l-Konti Camillo Spreti ma jaqbilx u jgħid illi n-nies tal-Belt [jiġifieri tal-port],

> *l'Italiano poco l'intendono, e meno lo parlano, benché sia il linguaggio più frequentato da loro.*[40]

Min-naħa tagħhom in-nies tal-kampanja kienu dejjem jużaw il-Malti li tgħallmu mill-antenati tagħhom u li De Soldanis kien jemmen li ġej mill-Puniku antik.[41] Daqs nofs seklu warajh, Mikiel Anton Vassalli stqarr li d-djalett

Malti tal-Belt (*dialetto della città*) – kien korrott wisq għax kien miżgħud bi kliem ġej mill-Isqalli, Taljan, Franċiż u lingwi oħrajn Ewropej.[42] Jidher illi fil-port ta' Malta l-Ordni ta' San Ġwann għen biex tinħoloq kundizzjoni li C.A. Ferguson spjega bħala 'diglossia' fejn kemm il-lingwa standard (f'dal-każ it-Taljan) u dik reġjonali (jew il-Malti) kienu mitkellma flimkien mingħajr wisq distinzjoni.[43] B'hekk in-nies tal-port kien jeħtiġilhom ikunu jafu jitkellmu biż-żewġ lingwi. Għalkemm fid-dieher il-Malti jidher li kien żvantaġġjat, fir-realtà din iċ-ċirkustanza għenet biex jibqa' jiġi mitkellem mill-Maltin kollha. Għalkemm xi differenzi fl-idjoma kienu jiddistingwu n-nies tal-irħula ta' Malta u Għawdex bejniethom u speċjalment minn dawk tal-bliet tal-port, il-Malti baqa' jiddistingwi l-Maltin min-nies l-oħrajn li kienu jżuru Malta.

Noti

1 K. Whinnom, 'Lingua franca: historical problems', A. Valdam (ed), *Pidgin and Creole Linguistics*. (Bloomington and London, 1977), 297.

2 F'Awwissu tal-1617, Margarita Bonnici mlaqqma *La Bruna* qalet li fost ir-rimedji li kienet tuża għas-sħarijiet fuq l-imħabba, Margarita Bertone kienet irrakkomandatilha tħallat erba' żerrigħat tal-bżar u ħaxixa li bil-Malti jisimha *reheuma* jew *musco marino in franco* jew bit-Taljan. AKM, AIM, Proċ Krim, vol. 40A, f.161v. Dawn id-dettalji jikkonfermaw l-użu tal-lingwa franka fost in-nies tal-poplu fiż-żona tal-port ta' Malta għall-inqas mill-bidu tas-seklu sbatax 'il quddiem.

3 Catherina, mart Vincentio Xerri, spjegat kif, *Minichella con furia et collera iniuro a decto suo marito dicendoli cornuto... et molti altri iniuri quali io non posso sapere perchè non intendo della lingua Italiana stando che lei parlava Italiano*. (b'ħafna rabja Minichella offendiet lil żewġha billi għajritu kornut... u insulti oħra li jien ma nafx xi jfissru għax hi tkellmet bit-Taljan). AKM, CEM, AO vol. 480, f.115: 21 ta' Ottubru 1602.

4 Carmel Cassar, *Daughters of Eve. Women, Gender Roles, and the Impact of the Council of Trent in Catholic Malta* (Malta: Mireva Publications, 2002), 14-16; AIM, Proċ Krim, vol. 15B, każ 112, ff.728v, 730v: 17 ta'April 1597.

5 Carmel Cassar, *Daughters of Eve*, 160; AIM, Proċ Krim, vol. 6C, każ 36, f. 910v. Ara wkoll Mario Cassar, 'Nella lingua nostra nativa: L-Użu tal-Malti fil-Proċessi tal-Inkwiżizzjoni Rumana f'Malta', *Symposia Melitensia*, no.2 (2005), 69. Ħafna studjużi tal-bliet Taljani tas-sekli ħmistax, sittax u sbatax huma tal-fehma illi l-isfreġju tal-wiċċ kien l-aktar metodu kattiv użat biex jirvina l-karriera ta' mara

kortiġjana. Dan joħroġ ċar ukoll mir-riċerka li jien għamilt personalment f'Ruma għal dan il-perjodu. Madankollu Ġorġ Mifsud Chircop sab diversi referenzi lokali fejn il-wiċċ tal-mara jiġi assoċjat mal-partijiet ġenitali tagħha. Għalhekk ma jistax jiġi eskluż li Francesco di Laude, li tkellem bil-Malti, għadda kumment f'sens doppju kif suġġerit minn Mifsud Chircop.

6 G.Wettinger, 'Aspects of Maltese life', 61.

7 C. Cassar, *Society, Culture and Identity in Early Modern Malta* (Malta, Mireva Publications, 2000), 159.

8 L-introduzzjoni tal-*Cantilena* meħuda mill-istudji ta' Godfrey Wettinger u Mikiel Fsadni, *Peter Caxaro's Cantilena. A Poem in Medieval Maltese* (Malta: 1968), 38; Wettinger u Fsadni, *L-Għanja ta' Pietru Caxaru: Poeżija bil-Malti Medjevali* (Malta), 47.

9 Wettinger u Fsadni, *L-Għanja ta' Pietru Caxaru*, 48.

10 R. Crosby, 'Oral delivery in the Middle Ages', *Speculum*, 11 (1936) 88-90.

11 Godfrey Wettinger, 'Looking back on the "Cantilena" of Peter Caxaro', *Journal of Maltese Studies*, 12 (1978), 98; cf. AKM, CEM, AO, vol. 8A, f.38; Wettinger u Fsadni, *L-Għanja ta' Pietru Caxaru*, 42.

12 Helmut Georg Koenigsberger, *The Government of Sicily under Philip II of Spain* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1951), 206-207.

13 Daniel Fabre, 'Families: Privacy versus Custom', in Roger Chartier (ed), *A History of Private Life*, vol. 3. Traduzzjoni bl-Ingliż. (Cambridge Mass. and London: Harvard University Press, 1989), 546-548.

14 Aron Gurevich, *Medieval Popular Culture: Problems of Belief and Perception*, Traduzzjoni bl-Ingliż. (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 3-6.

15 Ruth Finnegan, *Oral Poetry: Its Nature, Significance and Social Context* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 167.

16 Carmel Cassar, 'The First Decades of the Inquisition: 1546-1581', *Hyphen*, 4/6 (1985), 223-227.

17 Michael Fsadni, *Id-Dummikani fir-Rabat u fil-Birgu sal-1620* (Malta, 1974), 218-220.

18 Jean Delumeau, *Catholicism between Luther and Voltaire: A New View of the Counter-Reformation*, Traduzzjoni bl-Ingliż. (London Burns & Oates, 1977), 40-42, 199-202.

19 Peter Burke, 'Introduction' f'Peter Burke u Roy Porter (edituri), *The Social History of Language* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 10.

20 Luca D'Armenia kiteb poeżija li semma *Ad Patriam*, lejlet il-wasla tal-armata Ottomana fit-18 ta' Mejju 1565. Il-poeżija ġiet misjuba mill-awtur ġewwa volum ta' petizzjonijiet lill-Gran Mastru La Valette għas-snin 1565-1566. Ara fost l-oħrajn: Carmel Cassar, *Society, Culture and Identity*, speċjalment 289.

21 Henry Kamen, *Inquisition and Society in Spain in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (London, Weidenfeld and Nicolson, 1985), 108.

22 Joseph Brincat, 'Language and Demography in Malta: The Social Foundations of the Symbiosis between Semitic and Romance in Standard Maltese', fi Stanley Fiorini u Victor Mallia-Milanes (eds), *Malta. A Case Study in International Cross-Currents* (Malta: Malta University Publications, 1991), 100.

23 Brincat, 'Language and Demography in Malta', 96.

24 Joseph M. Brincat, *Il-Malti. Elf Sena ta' Storja* (Malta: Pubblikazzjoni Indipendenza, 2000), 45.

25 *'maxime in quista nova cita (Birgu) unde per la frequentia deli Italici, homines et donni mischiando lo vulgare Italico con lo Maltese come dire, 'Esse nicallihe franca o franc'* (Issa neħilsek) li kienet tintuża meta jiġi liberat skjav. Godfrey Wettinger, *The Jews of Malta in the Late Middle Ages* (Malta: Midsea Books Ltd, 1985), 167; AKM, CEM, AO vol. 36, f. 46v.

26 Pompeo Falcone, 'Una "Relazione di Malta" sulla fine del Cinquecento', *Archivio Storico di Malta*, 4/1 (1933), 35; Carlo Antonio Vianello, 'Una Relazione inedita di Malta nel 1582', *Archivio Storico di Malta*, 7/3 (1936), 291.

27 Carmel Cassar, 'The Reformation and Sixteenth-Century Malta', *Melita Historica*, 10/1 (1988), 51-68; cf. AKM, AIM, Proċ Krim, vol. 144, każ 7, ff. 94v-95: 30 ta' April 1579. Interessanti l-użu tal-kelma *hecde* li sal-lum għadek issibha fit-talba tal-Missierna. Għalhekk fil-Missierna jingħad: 'Ikun li trid int kif fis-sema hekda fl-art'.

28 Francesco Saverio Farrugia, *Discorsi accademici* (Malta, 1778), 7-10.

29 BNM, Libr. 140, ff. 16v-17; A.T. Luttrell, 'Gerolamo Manduca and Gian Francesco Abela: Tradition and invention in Maltese historiography', *Melita Historica*, vol. viii no.2 (1977), 129-130.

30 Carmel Cassar, *Witchcraft, Sorcery and the Inquisition* (Malta, Mireva Publications, 1996) 66-84.

31 Ara wkoll Cassar, 'Nella lingua nostra nativa': 57-84.

32 L-iskrivan traduċieh bit-Taljan hekk: *O sale bello leccato dal sole/ et dessicato dal vento/ ti raccoglino le belle donne e ti cargano le giumente.* U bil-Malti modern: O melħ sabiħ, tilagħqek ix-xemx, inixxfek ir-riħ, jiġbruk ix-xbejbiet, jgħabbuk id-dwieb, AKM, AIM, Proċ Krim, vol. 19B, każ 46, f. 477v: 22 ta' Awwissu 1600.

33 Merħba, merħba bik għarusi. Ma tiġix tarani! Jien hawn kalzrata jaħasra! cf. C. Cassar, *Witchcraft, Sorcery and the Inquisition*, 35.

34 *Għajn kaħla għajn xegħla u Għajn Kollija jiena nirqiha, naqta' l-għejun minn fuqha illi kienu mija.* cf. C. Cassar. *Witchcraft, Sorcery and the Inquisition*, 35. Ara wkoll M Cassar, 'Nella lingua nostra nativa', 77.

35 *Hamsa u himejsa* (dim. ta' ħamsa) *fuħħajr* (dim ta' fuħħar?) *mimejsa*(?), *duhejba misruġa, u min għajnu tkun għajnu maħruġa*. AKM AIM, Proċ Krim, vol. 20A każ 80, f. 63: 5 ta'April 1602. cf. Cassar, *Witchcraft, Sorcery and the Inquisition*, p.35; M. Cassar, 'Nella lingua nostra nativa', 77.

36 *Qamar ja qammara titla' minn bejn il-ġebel* (l-għoljiet) *u tgħib bejn l-għaxra* (?), *mur u gibli l-għadma bint hattara illi għandha żwiemel mejn, mur u ġibli lill-għażiżi li kien fejn* (hu fejn hu), *mur ġibhuli f'biebi biex bil-qasab inqassbu*. AIM, Proċ Krim, vol. 20A, każ 80, f. 63: 5 April 1602. cf. C. Cassar, *Witchcraft, Sorcery and the Inquisition*, 36; M. Cassar, 'Nella lingua nostra nativa', 77.

37 Jannar, Jannar, ħanin li jġabbar (jiġbor) N. (isem il-maħbub). Qiegħed fuq siġġu minn tan-nar. Qiegħed żarbunu nar, kalzettih nar, qalzietu nar, qmistu nar, żaqqtu (il-ġakketta) nar, tewqu (il-kullar tiegħu) nar, kappellu nar, kulma fuqu nar, jgħid Jannar Jannar ħanin li jġabbar, infeqgħet tebgħetu mezhutu mezhuttu (?) jgħid Jannar Jannar ħanin li jġabbar, x'ibik ja ibni f'din il-għajta f'din il-ħrara, j'ommi mhux waqt il-ħin u le waqt is-sehen (?) jgħid N. f'seherni (?) fuq faħma Indjana, taħraqni, taħraqni tleblibni tleblibni u rmied tagħmilni, ja ibni tmur bis-sliema f'daru u agħmel li qallek.' AKM AIM, Proċ Krim, vol. 44B, każ 100, ff. 657v; Cassar, *Society, Culture and Identity*, 177.

38 Victor Mallia-Milanes (ed), *Descrittione di Malta anno 1716 – A Venetian Account* (Malta: Bugelli Publications, 1988), 57.

39 Brincat, *Il-Malti. Elf Sena ta' Storja* 164.

40 BNM, Libr. 1202, f. 196.

41 Agius de Soldanis, *Della lingua punica presentemente usata dai maltesi… ovvero nuovi documenti li quali possono servire di lume all'antica lingua etrusca…* (Roma, 1750), 43.

42 Vassalli, *Ktyb yl klym Malti mfisser byl-Latin u byt-Taljan… sive Liber Dictionum Melitensium… Lexicon Melitense Latino-Italum*. (Roma, 1796), xvi.

43 C.A. Ferguson, 'Diglossia', Dil, A.S.(ed), *Language Structure and language Use. Essays by Charles A. Ferguson*. (California, 1971), 1.